

La Cova del Somo (Castell de Castells, Alacant)

GABRIEL GARCIA ATIENZAR*; CONSUELO ROCA DE TOGORES MUÑOZ**

Aquest treball pretén donar a conèixer un petit conjunt de materials prehistòrics procedents de diferents exploracions realitzades a la Cova del Somo (Castell de Castells, Alacant), que es troben depositats en diverses col·leccions: Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, Museu Arqueològic Provincial d'Alacant, Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó d'Alcoi i Centre d'Estudis Contestans.

Paraules clau: Cavitats. Neolític. Edat del Bronze. Marina Alta.

Este trabajo pretende dar a conocer un conjunto de materiales prehistóricos procedentes de diferentes exploraciones realizadas en los últimos años en la Cova del Somo (Castell de Castells, Alicante) y que se encuentran depositados en varias colecciones: Museo de Prehistoria y de las Culturas de Valencia, Museo Arqueológico Provincial de Alicante, Museo Arqueológico Municipal Camil Visedo Moltó de Alcoi y Centre d'Estudis Contestans.

Palabras clave: Cavidades. Neolítico. Edad del Bronce. Marina Alta.

La Cova del Somo (Castell de Castells, Alacant, Spain)

In this work we present an assembly of prehistoric material coming from different explorations carried out in recent years in La Cova del Somo (Castell de Castells, Alicante, Spain). These materials are deposited in several collections: Museum of Prehistory and of the Cultures of Valencia, Provincial Archaeological Museum of Alicante, Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó of Alcoi and Centre d'Estudis Contestans.

Key words: Caves. Neolithic. Bronze Age. Marina Alta county.

ANTECEDENTS

La majoria de notícies sobre la cova provenen del camp de l'espeleologia. Ja en 1914 Figueras Pacheco la cita com una de les principals cavitats de la Marina Alta en l'obra *Geografía General del Reino de Valencia* (Figueras, 1914: 725). Des d'aquest moment i fins a l'actualitat, ha estat objecte de freqüents exploracions i publicacions per part dels diferents grups espeleològics de la província.

La cavitat passa per ser pràcticament desconeguda dins de la bibliografia arqueològica. Entre les escasses referències, podem destacar la menció de I. Sarrión (1976: 42), el qual, encara que no cita l'existència del jaciment, sí que el localitza en les proximitats de Sa Cova de Dalt (Tàrbena). D'altra banda, J. Fernández Peris parla de la presència de restes ceràmiques neolítiques i del bronze, així com de

possibles restes paleolítiques (Fernández, 2000: 26), encara que no fa menció al material que dona suport a aquesta afirmació. La referència més recent és una concisa nota (Bernabeu, Molina i Garcia, 2001), en la qual es menciona la cova com un possible lloc d'enterrament durant el Neolític Antic.

CARACTERÍSTIQUES MORFOLÒGIQUES

El jaciment es troba en les proximitats de la carretera que uneix les poblacions de Castell de Castells i Tàrbena (UTM: 30SYH476891). S'obri en el vessant oest de la muntanya que li dona nom, lloc on també s'han trobat materials de l'Edat de Bronze. Des d'aquest turó domina visualment el Barranc de les Foies, un entorn prou trencat i poc apte per a l'agricultura, que queda emmarcat al sud per la serra de l'Aixortà, a l'oest per la serra de Serrella amb les valls de Castell de Castells i la vall dels Corralles del Somo per davant, a l'est per la serra del Ferrer i al NNE per la serra del Cocoll i pel collado de Bixauca. Es troba pròxim al naixement del riu Bolulla i a diverses fonts, com a l'embassament de Guadalest i l'inici de les conques dels

* *G.Garcia@ua.es*. Àrea de Prehistòria. Universitat d'Alacant. Ap. Correus 99. 03800, Alacant.

** *crocat@dip-alicante.es*. Tècnica en Registre i Inventari del MARQ i professora col·laboradora del Departament de Medicina Legal i Forense. Facultat de Medicina. Univ. Miguel Hernández.

rius Guadalest i Algar que permeten la comunicació directa amb el mar.

La boca, en l'actualitat oculta per brancatges i blocs, s'obri cap al SSW a una altura de 850 m snm i està precedida per una xicoteta esplanada. Posseeix una forma un poc irregular, amb 3 m de llargària i 1,5 d'amplària en els seus eixos màxims (fig. 1). La cova té un recorregut total de 1.318 m, una profunditat màxima de 77 m i s'articula entorn de dos vies formades per successives sales i laberints (Pla: 2000).

Després de l'entrada, s'inicia la primera estança de 14 metres de recorregut en lleuger pendent, coneguda com la Sala de la Rampa, que té 8 m d'amplària i 2 d'alçària mitjana. Aquesta és l'única zona que conserva sedimentació d'origen argilós; la majoria de la superfície de la cavitat està coberta per gruixudes capes calcàries, per la qual cosa s'ha de suposar que és d'aquesta zona d'on provenen les troballes, encara que no es pot descartar la possibilitat que foren trobades en zones interiors, segons es desprèn de l'avançat estat de calcificació d'alguns materials. Des d'aquesta estança, es passa a la primera zona de la via formada per una àmplia sala (*Sala Negra*), de 27 x 12 m en

els seus eixos màxims i d'una alçària màxima pròxima als 10 m, encara que varia en funció del cabussament del sòl. Des d'ací s'accedeix a la resta de sales, de dimensions més reduïdes, i a un avenc amb un desnivell superior a -60%, que dóna pas a una successió de laberints a manera de gran escala de complicat accés, i que acaben en l'anomenada *Sala Fonda* que posseeix forma d'embut, i finalitza en un estret clavill situat a -77 m respecte al nivell de la boca.

A la via NW s'accedeix també des de la *Sala de la Rampa*. En aquesta via destaquen les "*Sales Altes*" amb el sòl format per una rampa de 18% de desnivell i amb un recorregut d'uns 15 m. Des d'ací es dóna pas a la *Gran Sala Alacant* situada sobre una costeruda rampa d'uns 30 m i que s'obri a zones més estretes (*Sala Toniquet*, *Sala de les Torres*, *Sala de l'Arpó*...).

EL REGISTRE MATERIAL

Les peces procedeixen de les col·leccions de quatre institucions diferents que van ser depositades en diversos moments i per distintes persones. De cap d'aquestes es

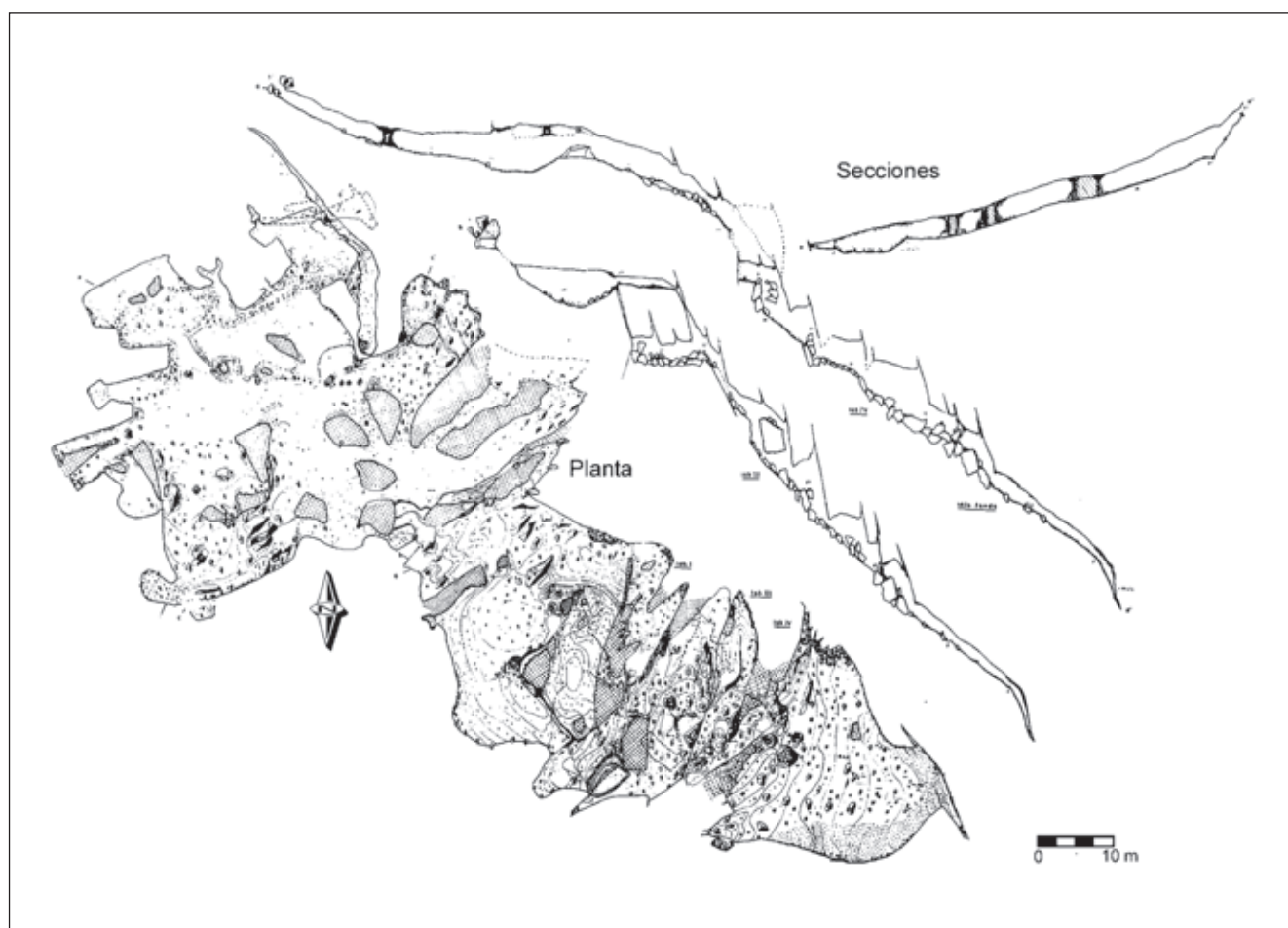

Figura 1. Planta i seccions de la Cova del Somo (Pla: 2000).

posseeix referència estratigràfica així com tampoc del lloc de la cova on es van arregar. Per això, qualsevol tipus d'aproximació cronocultural quedarà sempre dins del pla hipotètic, sense que puguem establir-hi cap conclusió plenament segura.

Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (MARQ)

Aquest museu alberga tres lots diferents procedents de diverses rebusques (fig. 2). El conjunt catalogat com a Prospecció 6 procedeix del depòsit realitzat per Jaume Carbonell el 14 de maig de 1977. Es tracta del lot més nombrós dels estudiats però, igual que la resta, no posseeix referència estratigràfica. Està compost per:

- Fragment de bol semiesfèric amb vora lleugerament convexa, llavi arredonit i desenvolupada llengüeta que part des de la mateixa vora. Pasta grossera, coccio oxidant-reductora-oxidant. Superfícies allisades. 66 x 60 x 8 mm. 10 cm.
- Fragment de vora de ceràmica a mà amb llengüeta horitzontal lleugerament inclinada cap amunt. Vora recta i llavi arredonit. Pasta compacta de color groc ataronjat, desgredant inapreciable. Presenta decoració en la cara externa a base de dos línies paral·leles formades per motius puntillats que convergeixen en la llengüeta. Per davall apareix una impressió semblant. 56 x 54 x 8 mm.
- Fragment informe de ceràmica a mà amb mamelló entorn del qual es disposen de forma radial diverses incisions de forma ovalada. Pasta grossera, coccio oxidant-reductora, desgredant calcari mitjà molt abundant. 53 x 52 x 7 mm.
- 4 fragments informes de pasta grossera, desgredant calcari i coccions diverses.

Catalogada com a prospecció 107, encara que sense data d'ingrés, vam trobar una única peça sense data d'ingrés ni nom del depositari:

- Fragment de got ceràmic de tendència el·lipsoïdal de

desenvolupament vertical. Vora recta, llavi arredonit. Coccio reductora, pasta compacta, desgredant xicotet i abundant. Superfície interna espatulada i externa pentinada. 166 x 134 x 7 mm. h: ±15,5 cm; 17 cm Ø.

Recentment es van depositar una sèrie de bosses amb restes òssies arregades per Miguel Ángel Lozano, entre les que s'observen ossos humans. Igual que per a la resta de la cultura material, no posem dades sobre la seua posició estratigràfica ni del lloc en què van ser arregats. L'estudi realitzat per Consuelo Roca de Togores revela l'existència d'un mínim de dos individus; un adult masculí i un altre adult, possiblement femení. Entre aquestes restes van aparèixer diversos fragments de fauna molt calcificada, entre les quals es van poder identificar restes d'ovicaprins.

Museu de Prehistòria i de les Cultures de la Diputació de València (SIP)

En les seues dependències es conserva un xicotet lot que va ser arregat a principis dels anys vuitanta i depositat temps més tard en els magatzems del Museu. Està compost per quatre fragments, tres dels quals pertanyen a un mateix got (fig. 3: 1-2)

- Fragment de got de ceràmica a mà amb vora arredonida amb impressions cardials i llavi recte entrant. Pasta compacta, coccio oxidant-reductora-oxidant i desgredant calcari xicotet i abundant. Superfícies bruyides, l'exterior decorada amb quatre bandes d'impressions cardials, la superior sobre un xicotet cordó.
- Vora recta entrant amb llavi arredonit. Pasta compacta, coccio oxidant-reductora-oxidant i desgredant calcari xicotet i abundant. Superfícies bruyides amb decoració impresa cardinal en ambdues cares i en el vora. 50 x 32 x 8 mm.

Centre d'Estudis Contestans (CEC)

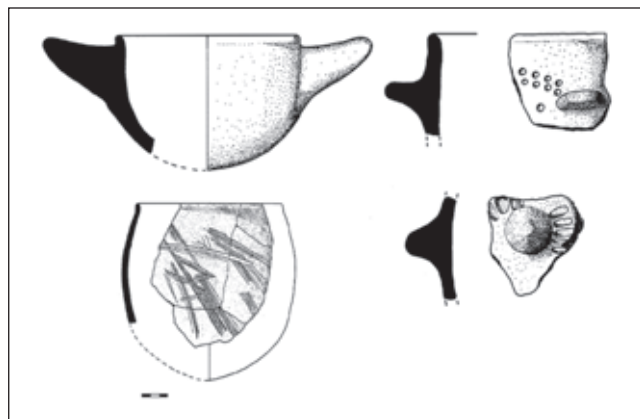

Figura 2. Materials conservats al MARQ.

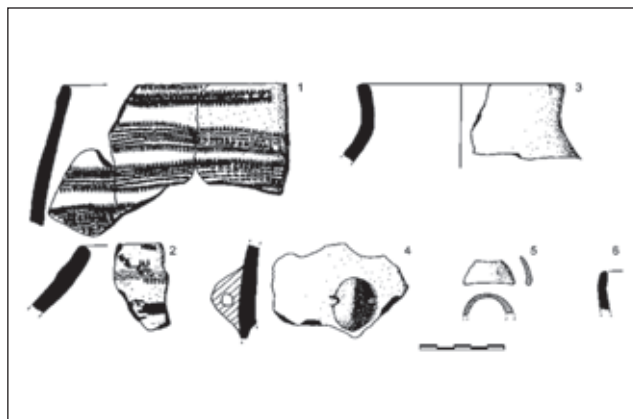

Figura 3. Materials conservats al SIP (1-2), CEC (3-4) i Museu d'Alcoi (5-6).

Procedents d'una visita realitzada pels seus membres al jaciment el 13 de juliol de 1983, es conserven diversos fragments de ceràmica, tots ells realitzats a mà (fig. 3: 3-4).

- Fragment de vora recta i llavi aplanat. Inici de cos, possiblement globular. Pasta depurada, desgreixant calcari-micaci xicotet abundant i cocció oxidant-reductora. Superfícies allisades. 91 x 56 x 7 mm.
- Fragment informe amb un xicotet mamelló amb perforació horitzontal. Pasta compacta, desgreixant calcari mitjà escàs. Cocció reductora-oxidant. Superfícies bruyides. 70 x 64 x 8 mm.

A més es conserven quatre fragments informes, dos que pertanyen al primer got, un altre que correspon al segon i un altre de pasta grossera, cocció oxidant i desgreixant calcari mitjà molt abundant.

Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó d'Alcoi

S'hi conserva una xicoteta selecció de materials procedents de l'arreglada que va realitzar al març de 1967 el Centre Excursionista d'Alcoi (fig. 3: 5-6).

- Fragment d'anell sobre petxina de *Conus sp.* amb els extrems truncats i l'espiral interior eliminada. Les vores i les superfícies apareixen regularitzades per mitjà d'abrasió i polit. 40 mm Ø extern; 19 mm Ø intern.
- Fragment de vora recta. Llavi arredonit. Pasta grossera, cocció oxidant, desgreixant calcari mitjà. Superfícies allisades. 45 x 39 x 7 mm.
- Diversos fragments de fauna en avançat estat de calcificació de les quals s'han pogut identificar diverses restes d'ovicaprins.

LA COVA DEL SOMO. PROPOSTA DE RECONSTRUCCIÓ CRONOCULTURAL

Tal com hem indicat anteriorment, qualsevol aproximació resulta certament aventurada davant de l'absència d'elements clars i definitoris. A pesar d'açò, es pot intuir quina va ser l'evolució de l'ocupació humana de la cova, encara que qualsevol asseveració ha de quedar exposada a la confirmació que podria donar l'aparició de nous elements o els resultats d'una excavació metòdica, tot i que açò poguera resultar poc útil segons les notícies que tenim de l'alt grau d'alteració del sediment a causa de les múltiples rebusques il·legals.

La presència de ceràmica cardial remet al Neolític Antic (5700-5000 cal. BC) encara que resulta impossible afinar més en la cronologia davant de l'absència de dades estratigràfiques i la llarga perdurabilitat d'aquesta tècnica decorativa en el que es coneix com a territori cardial, que queda emmarcat per les serres de Mariola, Aitana i Benicadell i pel mar. La presència d'aquest tipus decoratiu en jaciments pròxims, com Sa Cova de Dalt (Tàrbena) (López

i Molina, 1995), Coves de Santa Maira (Castell de Castells) (Aura *et alii*, 2000), Cova Ampla del Montgó (Xàbia) (Bernabeu, 1982), Cova Bolumini (Beniarbeig-Benimeli) (Guillem *et alii*, 1992) i Cova de les Cendres (Teulada-Moraira) (Bernabeu, 1989) confirma la intensitat del poblament neolític durant el sisé i cinqué mil·lenni aC a la comarca de la Marina, així com la importància jugada per aquesta zona en el procés de neolitització de la vessant oriental de la península ibèrica. A aquest element caldria afegir el fragment d'anell sobre petxina de *Conus sp.*, element característic dels primers moments del Neolític, tal com demostren els conjunts de la Cova de l'Or o de la Cova de la Sarsa (Pascual, 1998: 152-155).

Per la seua part, la ceràmica pentinada presenta seriosos problemes d'adscripció cronològica ja que apareix al llarg de tota la seqüència neolítica i, fins i tot, en moments posteriors. Apareix des dels primers moments del Neolític combinada amb decoració impresa cardial a la Cova de la Sarsa (Bocairent), encara que el seu major desenvolupament es produeix durant el Neolític IC, horitzó de transició que va ser identificat amb claredat per primera vegada a la Cova de les Cendres (Teulada-Moraira) i que degué correspondre a un moment de pas en què les decoracions van perdent força (Bernabeu, 1989), el límit del qual (nivell arqueològic Vc) va ser datat per C-14: Ly-4303 5.820±130BP (4830-4520 cal. BC) (Bernabeu, Fumanal y Badal, 2002: 73). No entrarem a tractar la vella discussió sobre si les superfícies pentinades suposen un element decoratiu o un simple tractament dels gots. No obstant això, i per a aquest cas en particular, considerem que el pentinat que presenta la paret exterior del got, totalment anàrquic i moltes vegades amb els traços superposats, és més un tractament de les superfícies que una decoració pròpiament dita, tal com han proposat altres autors (Martí *et alii*, 1980: 151).

Respecte al fragment amb decoració puntillada, hi ha més complicacions en tractar-se d'un motiu prou comú dins del repertori ceràmic, ja que el trobem des del Bronze Final fins a diferents moments del Neolític. Com a referències més properes podem citar un fragment amb motius puntillats a la Cova de les Meravelles (Xaló) (Molina, 1998: 84; fig. 3.2), alguns a la Cova Ampla del Montgó (Xàbia) (Bernabeu, 1982: 99; fig. 5.4-5) i als jaciments a l'aire lliure de la Macolla i Casa de Lara (Villena) (Guitart, 1989). L'absència d'estratigrafia i d'excavacions per a aquests jaciments impedeix establir una proposta cronològica segura per a aquesta decoració.

Justificar una ocupació de la cova durant l'Edat de Bronze resulta també una tasca molt complicada. Aquest extrem només es recolza en les característiques de diversos fragments informes trobats en les col·leccions del MARQ i del CEC que per la seua tosca factura, el tractament de les superfícies i la gran quantitat de desgreixant recorden les produccions característiques d'aquest moment. A aquest fet es pot unir la presència mateixa d'un assentament a l'aire lliure al turó on s'obri la cavitat. Dins de la cultura

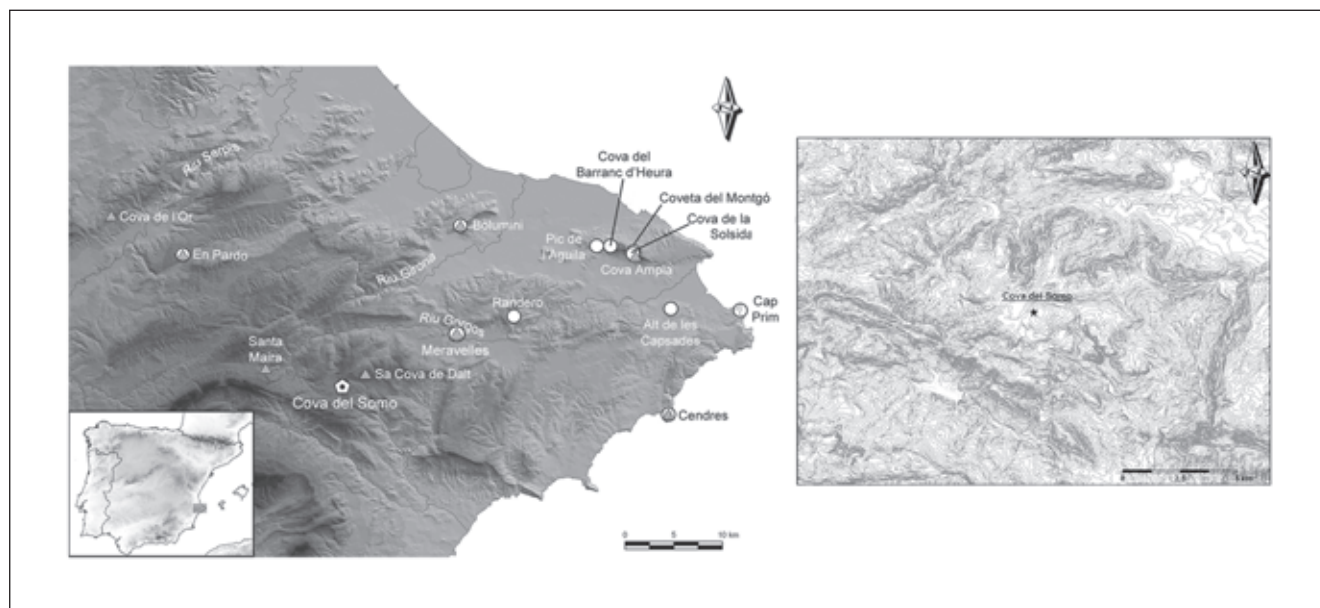

Figura 4. Localització de la Cova del Somo i dels principals jaciments esmentats al text.

material d'aquest moment podríem incloure el bol amb llengüetes desenvolupades i el fragment informe amb mamelló amb incisions radials que bé podrien interpretar-se com un moviment encaminat a refermar l'element d'aprehensió al cos del got i no un motiu decoratiu, tal com podria intuir-se a primera vista.

Poc podem dir de la resta de peces. L'absència de decoració, unit al fet que cap de les peces presenta una forma totalment recognoscible, impedeix enquadrar-les amb seguretat dins d'un moment o un altre (fig. 4).

CONCLUSIONS

L'ocupació de la Cova del Somo pot relacionar-se amb un ús esporàdic i/o residual d'aquesta si ens atensem a les nul·les condicions d'habitabilitat, al seu difícil accés i a l'alt índex d'humitat dominant en tota la cavitat, cosa que degué impossibilitar una presència humana continuada, sobretot en les èpoques de freqüents precipitacions. Atesa l'escassetat i parcialitat de les dades ofertes, resulta impossible definir ni la intensitat ni les característiques de l'habitat humà, però no podem descartar la vinculació de les restes humanes aparegudes amb qualsevol moment, fins i tot amb el Neolític Antic, tal com s'ha apuntat tant per a aquest com per a altres jaciments (López i Molina, 1995: 176; Bernabeu, Molina i García, 2001: 32). Les restes humanes també podrien correspondre a moments posteriors, encara que els indicis són nuls, llevat del fragment amb decoració puntillada que cronològicament es podria situar, sempre amb les lògiques reserves, en l'Eneolític. No obstant això, no hi ha cap altra evidència (làmines, puntes de sageta, etc.) que indique que durant aquest

moment la cova s'utilitza com a lloc funerari, fenomen ben documentat en aquest territori.

De l'anàlisi de la ubicació geogràfica del jaciment podem extraure valuoses dades de cara a poder aproximar-se a la seua orientació econòmica. Situada entre el Carrascal de Parcent i la Serra de l'Aixortà i en l'inici del corredor natural entre la Serrella i la serra d'Alfaro, aquest jaciment està en un lloc de pas obligat per a accedir des de les valls del curs alt i mitjà del riu Serpis, les zones amb el major índex de poblament neolític en pla de les comarques centrals valencianes, cap a les muntanyes d'interior i la costa. Històricament, aquestes valls han estat vinculades a processos de transhumància de curt recorregut des de la zona d'interior fins a les planes prèvies a la costa, encaminada a l'explotació de pastures en diferents èpoques de l'any, procés que podria perfectament retrotraure's fins als inicis del Neolític, si tenim en compte l'existència en aquesta mateixa zona de coves i abrics-refugi amb ceràmiques impreses (Cova d'En Pardo, Coves de Santa Maira, Coves d'Esteve, Abric de les Calderes, Penya Roja de Catamarruc...), que van ser utilitzats amb eixe mateix ús fins a dates recents. Aquest ús està perfectament reconegut en Cendres i altres jaciments neolítics mediterranis (Grotta dell'Uzzo, Itàlia; Fontbrégoua, França; Kitsos, Grècia...) gràcies a l'estudi de la superposició d'estructures de combustió originades per l'establiment d'animals en l'interior de la cova i el posterior incendi intencionat per a desinfectar-ne l'interior (Badal, 1999; 2002; Bernabeu, Fumanal i Badal, 2002: 65). Des del Neolític postcardial i pràcticament fins a l'Edat del Bronze s'ha documentat l'ús de cavitats com a cleda de bestiar en el nord de la província d'Alacant (Badal, 1999), la qual cosa podria estar apuntant a la consolidació funcional de molts jaciments a cova

(Garcia, 2004), però l'absència d'una excavació metòdica i les contínues destrosses provocades a la Cova del Somo impossibiliten incloure aquest jaciment dins d'aquesta dinàmica.

L'ocupació durant l'Edat de Bronze sembla més raonable si tenim en compte que en el mateix turó s'han documentat fragments ceràmics característics d'aquest moment (Espinosa; 1990; Simón i Esquembre, 2001). Les restes humanes bé podrien relacionar-se amb aquest moment, tal com demostra l'existència d'enterraments humans en altres cavitats pròximes: nivell II de la Cova Bolumini (Guillem *et alii*, 1992), Cova d'En Pardo (Soler *et alii*, 1999), Cova del Pic de l'Àguila, Cova del Barranc d'Heura, Coveta del Montgó, Cova del Pouet i Cova de la Solsida (Simón, 1997: 162). Per a aquest moment, el ritual funerari es transforma en enterraments individuals en clavills i cavitats pròximes als poblats o dins dels mateixos assentaments, tal com s'evidencia en altres zones del País Valencià (de Pedro, 1995: 74). L'altra possibilitat és que la cavitat haguera sigut emprada pels mateixos habitants del poblat pròxim amb caràcter temporal com a cleda de bestiar, tal com han mantingut alguns autors per a altres cavitats (Tarradell, 1969b; Gusi, 1989; Badal: 2002) i, fins i tot, com a hàbitats secundaris dins dels quals es podrien incloure diverses opcions: ocupacions esporàdiques, refugis, etc. No obstant això, en altres coves com la Cova Ampla del Montgó (Tarradell, 1969) o Cova del Randero (Simón, 1997) s'han documentat nivells d'hàbitat de l'Edat de Bronze. La Cova del Somo encaixaria així en una dinàmica de poblament en què les cavitats deixen de tenir el paper d'hàbitat més o menys temporal que havien exercit durant els primers moments del Neolític i es transformen en ocupacions esporàdiques relacionades amb l'explotació econòmica de l'entorn immediat o com a lloc on soterrar els morts. L'absència d'elements relacionats amb l'agricultura (dents de falç, molins...), tant en aquest jaciment com als de la zona, podria estar indicant la possible vocació ramadera de molts d'aquests assentaments, fet

que quadraria bé amb la seua localització geogràfica. Així mateix, la proximitat a la costa de molts altres jaciments, unit a l'alt nombre de restes malacològiques allí recuperades, planteja la possibilitat d'una explotació temporal dels recursos marins des d'eixos jaciments.

Lámina 1. Restes humanes.

REF.	OS	DESCRIPCIÓ / OBSERVACIONS	SEXE	EDAT
I.1	Mandíbula	1 fragment de branca mandibular dreta que no conserva l'apòfisi coronoides	♀	A
I.2	Mandíbula	1 fragment de branca mandibular esquerra. Apega amb l'anterior	♀	A
I.3	Calcani	1 fragment de calcani dret	?	A
I.4	Astràgal	1 astràgal esquerre	♀?	A
I.5	Ròtula	1 fragment de ròtula probablement esquerra	?	A
I.6	Húmer	1 cap d'húmer	?	?
I.7	Calcani	1 fragment de calcani esquerre	?	A
I.8	?	19 fragments molt xicotets d'ossos llargs indeterminats	?	?
TOTAL		BOSSA I: 26 fragments		

Taula 1. Registre dels fragments ossis humans documentats en la bossa I.

ESTUDI ANTROPOLÒGIC DE LES RESTES ÒSSIES RECUPERADES DE LA COVA DEL SOMO (CASTELL DE CASTELLS)

Material d'estudi

El material objecte d'estudi venia agrupat en tres bosses en què apareixien barrejades restes òssies humanes amb ossos de fauna. Pel que fa al material antropològic, es

tracta en total de 56 fragments, entre els quals es troben representades només algunes parts esquelètiques, totes elles incompletes, segons es consigna en les taules corresponents. De l'aparell cranial no s'han trobat restes, excepte alguns fragments mandibulars i peces dentàries, i de l'aparell postcraneal no apareixen representats els ossos de l'avantbraç, ni tampoc fèmurs ni pelvis.

La conservació de les peces esquelètiques és roïna, es troben prou fragmentades i erosionades, per la qual cosa

REF.	OS	DESCRIPCIÓ / OBSERVACIONS	SEXE	EDAT
II.1	Mandíbula	1 hemimandíbula dreta. Conserva peces dentàries: 43, 44, 45, 46, 47, 48	♂	A
II.2	Mandíbula	1 fragment de cos mandibular. Conserva peça dentària 38 amb una gran càries	♀	A
II.3	Vèrtebra	1 axis	♀ ?	A
II.4	Vèrtebra	1 quarta vèrtebra cervical.	♀ ?	A
II.5	Vèrtebra	1 primera vèrtebra dorsal.	♀ ?	A
II.6	Vèrtebra	1 segona vèrtebra lumbar. Començament d'artrosi	?	A
II.7	Costella	1 fragment de costella	?	?
II.8	4 peces dentàries	Peça 42. Pertany a l'hemimandíbula II.1	?	A
		Peça 36: Pertany a fragment mandibular II.2. Gran càries	?	A
		Peça 37: Pertany a fragment mandibular II.2. Xicoteta càries	?	A
		Peça 34: Pertany al fragment mandibular II.2	?	A
TOTAL BOSSA II:		11 fragments		

Taula 2. Registre dels fragments ossis humans documentats en la bossa II.

REF.	OS	DESCRIPCIÓ / OBSERVACIONS	SEXE	EDAT
III.1	Tíbia	1 diàfisi de tíbia dreta	♂ ?	A
III.2	Húmer	1 diàfisi d'húmer dret	♂	A
III.3	Húmer	1 fragment d'húmer esquerre	?	A
III.4	Peroné	1 fragment diafisario de peroné	?	A
III.5	Peroné	1 fragment de diàfisi de peroné	?	A
III.6	Metatars	1 fragment de metatars	?	A
III.7	Costella	2 fragments de costella	?	A
III.8	Peroné	1 fragment de diàfisi de peroné	?	A
III.9	Falange	1 segona falange del peu	?	A
III.10	Falange	1 primera falange de la mà	?	A
III.11	?	8 fragments molt xicotets d'ossos llargs indeterminats	?	?
TOTAL BOSSA III:		19 fragments		

Taula 3. Registre dels fragments ossis humans documentats en la bossa III.

Llegenda. A: adult, entre 20-40 anys; ?: indeterminat; ♂?: probablement masculí; ♀?: probablemente femení.

REF.	PEÇA DENTÀRIA	DESCRIPCIÓ DE LA LESIÓ	GRAU
II.2	38	Gran càries en la cara oclusal que aprofundeix afectant la polpa dentària	3
II.8	36	Gran càries en la cara mesial que afecta gran part de la corona i coll	2
II.8	37	Xicoteta càries en la cara vestibular	1

Taula 4. Patologies dentàries.

no s'han pogut prendre mesures. Molts dels ossos presenten, a més, alteracions amb fissures i fractures, que són conseqüència directa de les alternances d'humitat i temperatura que molt probablement es degueren donar a la cova. Açò fa que els ossos llargs tendisquen a clavillar-se longitudinalment a conseqüència de l'anisotropia direccional de l'estructura cortical dels ossos (taula 1, taula 2, taula 3 i làm. I).

Patologies

Les úniques anomalies o lesions observades en les restes estudiades s'han detectat sobretot en l'aparell mastegador, és a dir, es tracten d'afeccions dentàries (taula 4). Només hi ha un cas d'artrosi observada en una segona vèrtebra lumbar (núm. ref. II. 6), encara que es tracta d'un començament degeneratiu de la malaltia, ja que està molt poc desenvolupada.

Conclusions

Després de l'estudi antropològic i paleopatològic s'arriba a la conclusió que les restes òssies conservades pertanyien a un mínim de dos individus; un adult masculí i un adult probablement femení. Quant a l'edat d'aquests és molt difícil assignar-la, ja que no es conserva cap part òssia que permeta la seua adscripció amb fiabilitat. Únicament es pot confirmar que pertanyien a la categoria dels adults, entre 20 i 40 anys d'edat, i que no havien de sobrepassar eixe interval perquè s'observa un moderat desgast/usura de les cúspides de les corones dentàries.

BIBLIOGRAFIA

- AURA, J. E.; SEGUÍ, J. R.; PÉREZ, M.; VERDASCO, C.; COTINO, F.; PÉREZ, C. I.; SOLER, B.; GARCÍA, O.; VIDAL, S.; CARBALLO, I. i NEBOT, B. (2000). Les Coves de Santa Maira (Castell de Castells, La Marina Alta – Alacant): primeros datos arqueológicos y cronológicos. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 9: 75-84.
- BADAL GARCÍA, E. (1999). El potencial pecuario de la vegetación mediterránea: las cuevas redil. *II Congrès de Neolític a la Península Ibèrica. Saguntum (PLAV)*, Extra-2: 69-76. València.
- BADAL GARCÍA, E. (2002). Bosques, campos y pastos: el potencial económico de la vegetación mediterránea. *El paisaje en el neolítico mediterráneo. Saguntum (PLAV)*, Extra-5: 129-146. València.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1982). La evolución del Neolítico en el País Valenciano. Aportaciones al estudio de las culturas neolíticas en el extremo occidental del Mediterráneo. *Revista del Instituto de Estudios Ali-cantinos*, 37: 85-137.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1989). *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 80. València.
- BERNABEU, J. i OROZCO, T. (1997). El Neolítico antic a la Marina Alta. *Aguaites*, 13-14: 117-125.
- BERNABEU, J.; MOLINA, L. i GARCÍA, O. (2001). El mundo funerario en el horizonte Cardial valenciano. Un registro oculto. *Saguntum (PLAV)*, 33: 27-35.
- BERNABEU, J.; FUMANAL, M.ª P. i BADAL, E. (2002). *La Cova de les Cendres. Volumen 1: Paleogeografía y Estratigrafía*. València
- BROTHWELL, D. R. (1987). *Desenterrando Huesos. La excavación, el tratamiento y estudio de los restos del esqueleto humano*. México.

- CAMPILLO VALERO, D. (1993). *Paleopatología. Los primeros vestigios de la enfermedad, I y II*. Barcelona.
- ESPINOSA RUIZ, A. (1990). *El Somo*. Página oficial de la Dirección General de Patrimonio Artístico. SVI.
- FERNÁNDEZ PERIS, J. (2000). Antecedentes histórico-espeleológicos de la Cueva del Somo (Castell de Castells). *Lapiaz*, 27: 26-28.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1914). Provincia de Alicante (Apdo. V – Espeleología). En F. CARRERES: *Geografía General del Reino de Valencia*, tomo IV: 107-131. Barcelona.
- GARCÍA ATIENZAR, G. (2004). *Hàbitat y Territorio. Aproximación a la ocupación y explotación del territorio en las comarcas centro-meridionales valencianas durante el Neolítico cardial*. Villena.
- GUILLEM, P.; GUITART, I.; MARTÍNEZ, R.; MATA, P. i PASCUAL, J. L. (1992). L'ocupació prehistòrica de la Cova Bolumini (Beniarbeig-Benimeli, Marina Alta). *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*: 31-48. Dénia.
- GUITART i PERARNAU, I. (1989). El Neolítico final en el Alto Vinalopó (Alicante). *Saguntum (PLAV)*, 22: 67-97.
- GUSI JENER, F. (1989). Problemática actual de la investigación de la edad del Bronce en el País Valenciano. *XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón, 1987)*: 239-249. Saragossa.
- LÓPEZ MIRA, J. A. i MOLINA MAS, F. A. (1995). Intervención arqueológica en Sa Cova de Dalt (Tàrbena, Alicante). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4: 171-176.
- MARTÍ, B.; PASCUAL, V.; GALLART, M.ª D.; LÓPEZ, P.; PÉREZ, M.; ACUÑA, J. D. i ROBLES, F. (1980). *Cova de l'Or. (Beniarrés-Alicante)*. Vol. II. Serie de Trabajos Varios del SIP, 65. València.
- MOLINA BALAGUER, Ll. (1998). La Cova de les Mervelles (Xaló, Marina Alta, Alacant). Estudi de materials sense estratigrafia. *Saguntum (PLAV)*, 31: 79-88.
- PEDRO MITXÓ, M.ª J. de (1995). La Edad del Bronce en el País Valenciano: estado de la cuestión. *Actes de les Jornades d'Arqueologia (Alfàs del Pi, 1994)*. 61-87. València.
- PLA SALVADOR, R. (2000). Cueva del Somo. *Lapiaz*, 27: 19-26. València.
- SEGUÍ SEGUÍ, J. R. (1999). *Traditional pastoralism in the Fageca and Famorca villages (Mediterranean Spain). An ethnoarchaeological approach*. Tesis Doctoral (inédita). Universitat de Leicester.
- SIMÓN GARCÍA, J. L. (1997). Les societats del II mil·lenni aC al Montgó. *Aguaits*, 13-14: 157-174.
- SIMÓN, J. L. i ESQUEMBRE, M. A. (2001). Consideraciones en torno al poblamiento de la Edad del Bronce en la Marina Alta. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV: 199-222.
- SOLER, J. A.; FERRER, C.; GONZÁLEZ, C.; BELMONTE, D.; LÓPEZ, D.; IBORRA, P.; CLOQUELL, B.; ROCA DE TOGORES, C.; CHIARRI, J.; RODES, F. i MARTÍ, J. B. (1999). Uso funerario al final de la Edad del Bronce de la Cova d'En Pardo, Planes, Alicante. Una perspectiva pluridisciplinar, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8: 111-177.
- SPALTEHOLZ, W. (1975). *Atlas de Anatomía Humana*. Barcelona.
- TARRADELL MATEU, M. (1969). Noticia de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia. *X Congreso Nacional de Arqueología (Mahón, 1976)*: 183-186. Saragossa.
- TARRADELL MATEU, M. (1969b). La cultura del Bronce Valenciano. Nuevo ensayo de aproximación. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 6: 7-30.

